

Eessõna eestikeelsele väljaandele

Eesti lugejaskond ei pruugi ehk tingimata mõista, miks seostab väline vaatleja tema maa ajalugu nii sageli kahe lõunanaabri omaga. Ajaloolase jaoks on aga selle kultuuriliselt ja etniliselt mitmekesise piirkonna ajaloo kujutamine põnev väljakutse just seetõttu, et Baltikum kui Eesti ja Läti kõrval ka Leedut hõlmav regionaalne konstrukt eksisteerib alles vaevalt sajandi (ning kirjastuste jaoks on kasu nagunii ilmselge: neil piisab kolme raamatu väljaandmise asemel vaid ühest).

Baltimaade ajalugu pakub huvi ka väljaspool Euroopat, kuna erinevate kultuuriruumide piiril paiknedes oli see ala eriti tugevalt kaasatud Euroopa suurtesse konfliktidesse – seda alates hiljemalt Liivimaa sõjast 16. sajandil kuni külma sõjani 20. sajandil. Ning kui ei kuuluta just Venemaa impeeriumi taastamise pooldajate hulka, tundub kolme sõltumatu riigi olemasolu tänapäeva rahvusriikide maailmas üsnagi sümpaatne.

Käesolev ülevaate-teos ilmus algselt nimekas Stuttgarti kirjastuses Reclam, mis annab välja populaarteaduslikku kvaliteetkirjandust. Nähtavasti oli meie taotlus jõuda laia lugejaskonnani edukas, sest kirjastus valmistab juba ette saksakeelse väljaande kordustrükki peaaegu muutmata kujul. Saksa lugejaid eriliselt huvitavaid külgi sellele teemale juures oleme nimetanud raamatu sissejuhatuses ning ka ülejäänud tekstis oleme püüdnud nende jaoks materjalile läheneda lihtsustada, rõhutada just saksa aspekte. Andku eesti lugeja meile selline lähenemine andeks.

Kuni baltisakslaste ümberasumiseni 1939. aastal Tallinna Linnaarhiivi juhtinud ja Eesti keskaega uurinud suure ajaloolase Paul

Johanseni õpilase ja õpilase õpilasena on meil Eestiga eriline side. Alates aastast 1941 kuni oma liiga varase surmani aastal 1965 õpetas Johansen Hamburgis, kus üks meist tegutses aastaid ajalooprofessorina, samas kui teine käis seal ülikoolis ning teenis ka esimesed kannused õppejõuna, enne kui 2008. aastal Tallinna ülikooli siirdus. Seetõttu teeb asjaolu, et see raamat nüüd eesti keeles ilmub, meile erilist rõõmu. Me täname kirjastust Varrak huvi eest meie nägemuse vastu Baltimaade ajaloost ning ka tõlkijaid ja toimetajaid hoolsa ja põhjaliku töö eest.

*Norbert Angermann
Karsten Brüggemann*

Hamburgis ja Tallinnas augustis 2020

PS. Karsten Brüggemann meenutab heldimusega ka Patarei kohvikut (ning sellega seoses Kristot, Mirjamit, Taimit, Triinut ja Samarat), kus ta 2016. aasta suvel tuulest ja vihmast hoolimata Tallinna lahele avanevat vaadet imetledes kirjutas valmis suurema osa oma peatükkidest. Ilma selle mõnusa, kõigile avatud paigata on elu Kalamajas jupike vaesem.

Sissejuhatus

Väikesed Nõukogude Liidu vabariigid Eesti, Läti ja Leedu olid kuni 1989.–1991. aasta pöördeni kogu ülejäänud Euroopas peaaegu unustatud. Ent Balti rahvaste suur panus kommunistliku diktatuuri lammutamisse tõi nad erilise tähelepanu alla. Nüüdseks kuuluvad kõik kolm riiki Euroopa Liitu, NATO-sse ja eurosooni. On hädavajalik õppida neid partnereid lähemalt tundma ja nende ajalooliste kogemuste najal mõistma.

Ent Baltikum väärib Euroopa ajaloo raames suurt tähelepanu ka tänapäevastest sidemetest sõltumata. See piirkond kujutas endast piiri- ja üleminekutsooni, mis oli ida ja lääne vahelistele poliitilistele, majanduslikele ja kultuurilistele suhetele äärmiselt oluline. Eriti huvitav on kolme Balti riigi ajalugu saksa vaatenurgast: Eestis ja Lätis eksisteeris 13. sajandist kuni 20. sajandini väiksearvuline, aga äärmiselt mõjukas saksa vähemus, ja seetõttu olid nende riikide sidemed Saksamaaga väga tihedad. Kuivõrd Leedu oli Ida-Preisimaa vahetu naaber, tekkis tihe suhetevõrgustik ka selle maaga.

Tihti peale väidetakse, et nende maade ajalugu ei tohiks käsitleda koos. Koondnimetus „Baltikum“ tekkis alles 20. sajandil ja tõsiasi, et tänapäeval tähistab see neid kolme riiki, on muu hulgas seotud ka Eesti, Läti ja Leedu ühise saatusega nõukogude vabariikidena. Ent nende maade arengus on tõepoolest olulisi iseärasusi. Leedulased näiteks suutsid rajada oma riigi juba keskajal – nad löid isegi suurriigi, mis laius mõnda aega Läänemerest Musta mereni –, eestlased ja lätlased aga jõudsid omariikluseni esmakordselt alles 1918. aastal. Kui leedulased, kelle kiriklikke ja kultuurilisi sidemeid

läänega vahendas eelkõige Poola, on jäänud kuni tänaseni enamasti katoliiklasteks, siis Eesti ja Läti aladel kujunes valdavaks protestantism. Seega esines Eesti ja Läti arengus ühtelangevusi, ent nende kahe maa ja Leedu vahel valitsesid põhimõttelised erinevused. See puudutab ka mainitud vahendajarulli ida ja lääne vahel, mida Läänemere maad Eesti ja Läti täitsid jõulisemalt ja teisiti kui Läänemerega ajalooliselt otseselt mitte seotud Leedu. Ent ka eestlastel ja lätlastel, kelle keeled kuuluvad eri keelkondadesse (samas on läti keel tihedas suguluses leedu keelega) ja kelle mõttelaadiski on teatavaid erinevusi, pole kunagi tekkinud tõeliselt tihedaid omavahelisi sidemeid. Ühisest Balti identiteedist on siiani märgata vaid algeid.

Meie, välismaalased, näeme Balti regiooni kaasajal tervikuna ja sellisena on ta meie teadmishimu objektiks. Erinevused ja paralleelid nende kolme rahva ajaloos tulevad piisava selgusega esile alles võrdluses. Niisiis pakub tervet Balti regiooni hõlmav käsitlus erilisi võimalusi selle piirkonna mõistmiseks. See on samavõrd õigustatud kui Eesti, Läti ja Leedu ajalood eraldi võetuna, mis on nende maade rahvuslikus ajalookirjutuses tavapärane.

Käesolevas raamatus, mis vaatab praeguse Leedu ala ja elanike ajalugu kui osa Baltimaade ajaloost, ei ole paljutki sellest, mis on toimunud leedulaste rajatud riigis selle valdavalt idaslaavi rahvastikuga, võimalik käsitleda. Ent ka raamatus valitud lähenemisviisi juures jäävad leedulaste ja idaslaavlaste omavahelised suhted meie vaatevälja. Varasemate ajajärgude vaatlemisel nimetatakse kogu idaslaavi ala Russiks ja ja selle elanikke russideks, tänase Ukraina ja Valgevene alasid aga Ruteeniaks (nende elanikke ruteenideks). Neid allikapõhiseid nimetusi on soovitatav kasutada eriti keskaja puhul, mil venelased, valgevenelased ja ukrainlased alles pikka-mööda ühisest idaslaavi rahvast eraldusid.

Mis puutub koha- ja isikunimedesse, siis kasutatakse tõlkes enne 1918. aastat aset leidnud sündmuste kirjeldamisel vastavalt kas eesti-, läti- või leedukeelset nime, millele lisatakse esimesel mainimisel sulgudes naaberkeeles levinud nimi. Ajaloolistele nimedele

lisatakse tänapäevane normeeritud nimekuju. 19. sajandi teisel poolel alanud rahvuslike liikumiste ajajärgu puhul sõltub kasutatud kohanimedede valik siiski kontekstist. Nii näiteks toimus 1895. aasta läti laulupidu Jelgavas, mitte Miiitavis; rääkides iseseisvate riikide tekkimisele järgnenud sündmustest kasutatakse eranditult vastavates riigikeeltes kehtivaid nimevorme.

Ajajärku kuni 18. sajandini on käsitletud Norbert Angermann, 19.–21. sajandit Karsten Brüggemann.

Keskaeg ja reformatsioon

ÜLEVAADE AJAJÄRGUST

Baltimaade piirkonda on tuhandete aastate jooksul asustanud eestlased, lätlased ja leedulased või nende esivanemateks peetavad hõimud. Erinevaist etnilistest gruppidest, keda võib lähemal vaatlusel lisaks neile täheldada, olgu siinkohal mainitud üksnes liivlasi, kes sulandusid lätlastega ja on tänaseks rahvana hääbunud. Kui Balti regioon 1200. aasta paiku kirjaliku pärimuse vaatevälja jõudis, ei olnud sealsed hõimud veel mingite keskvõimude kaudu ühendatud.

12. sajandi lõpul algas areng, mille tulemusena tekkisid Läti ja Eesti aladel õhtumaadele omased struktuurid. Tollal kasvas varase hansakaubanduse osatähtsus Daugava (Väina) ääres ja Eesti sadamates ning saksa kaupmeestele järgnesid peagi kristlikud vaimulikud, kes alustasid misjonitööd liivlaste, läti hõimude ja eestlaste seas. Ent põliselanikud hoidsid oma religioonidest kinni ning alistasid sakslastele ja taanlastele alles pikaajalise võitluse käigus, mis kestis terve 13. sajandi. Suur osa vallutatud maast läks maaomandiks saksa vasallidele, kelle ees eesti ja läti talupoegadel oli maksu- ja sõjateenistuskohustus.

Liivlaste järgi, kellega sakslased olid loonud tihedamad sidemed kõige varem, nimetati kogu tänast Eesti ja Läti ala kuni varauusajani (Vana-)Liivimaaks. Juba vallutamise käigus tekkisid seal saksa vürstpiiskoppide ja Mõõgavendade ordu (või tema järglase Saksa ordu) ning hiljem Taani kuninga Eestimaa hertsogkonna

territooriumid. Ainsana suutsid oma iseseisvuse säilitada leedulased. Alates 1230. aastast eksisteeris isegi Leedu suurvürstiriik.

13. sajandil tekkinud poliitiline süsteem püsis pisut kauem kui 16. sajandi keskpaigani. Olulised muutused toimusid vaid aastal 1346, kui Saksa ordu ostis Taanilt Eestimaa hertsogkonna ja liitis selle oma valitsusaladega, ning 1385. aastal, kui Leedu suurvürstiriigi ja Poola kuningriigi vahel rajati dünastiline unioon. Selle tulemusena võtsid seni paganlikud leedulased vastu katoliikliku ristiusu.

Vana-Liivimaa vaimulikud väikeriigid lagunesid 1561. aastal, tsaar Ivan Julma poolt 1558. aastal vallandatud Liivimaa sõja tagajärjel. Sõtta olid haaratud ka leedulased, kes sõltusid poolakate abist ja pidid 1569. aastal nõustuma Poola-Leedu reaaluuniooniga, mis võttis neilt ära suure osa nende seni säilinud iseseisvusest. Niisiis tähistavad aastad 1558, 1561 ja 1569 olulist pööret. Kuna meie käsitluses paneb see teatava punkti, vaatleme reformatsiooni koos eelneva ajavahemikuga. Viimase võiks küll peaaegu niisama õigustatult paigutada varauusaja alla, sest võrreldes keskajaga tõi reformatsioon kaasa väga olulisi muutusi mitte üksnes religiooni ja kiriku vallas, vaid ka kultuurilises ning isegi poliitilises ja sotsiaalses elus. See kehtib ennekõike Liivimaa kohta, ent reformatsioon andis tugevaid impulsse ka Leedule, mida me tunneme kui katoliiklikku maad. Baltimaadele tähendasid aga nii Vana-Liivimaa väikeriikide lagunemine kui ka Poola-Leedu reaaluunioon sedavõrd suuri murranguid, et ajalookirjanduses on need kinnistunud vastavate epohhide piiridena. Käesolev raamat lähtub sellest perioodiseeringust.

BALTIMAADE ELANIKKOND ENNE 1200. AASTAT

Esimesed inimesed ilmusid Baltimaadele jääaja lõpul. Umbes 10 500. aasta paiku eKr, kui Põhja-Eestit kattis alles jää, tulid lõuna pool asuvale ja juba jääst vabale Leedu alale põhjapõdrakütid. Mõne

aja pärast elasid küttide ja korilaste salgad ka Läti aladel ja lõpuks Eestis.

Aga otsustavat mõju Baltikumi rahvaste tekkele avaldas alles hilisem uute hõimurühmade sisseränne. Alates IV aastatuhandest eKr levis Baltikumis kammkeraamika kultuur ja III aastatuhandel järgnes sellele nörkeraamika. Kui kammkeraamika viljelejad olid kütid ja korilased nagu vanem elanikkondki, siis nörkeraamikud asusid tegelema põllunduse ja loomakasvatusega. Kammornamendiga keraamika oli esindatud laial alal Läänemere idakallastel ja selle kultuuri kandjaid peetakse läänemeresoome rahvaste esivanemaiks. Viimaste hulka kuuluvad soomlased ja karjalased, meie poolt vaadeldavale alale asunud eestlased ja liivlased ning muud rahvad Venemaa põhjapiirkonnas. Läänemeresoome keeled on osa soomeugri keelepuust, mille ühe haru moodustab ka ungari keel. Selle haralise keelepuu ürgrahvas elas Uuralist lääne pool.

Erinevalt soomeugrilastest kuulusid nörkeraamikaga tegelevad uustulnukad keeleliselt indogermaani keelkonda. Keeleharu, mida nad esindavad, nimetatakse alates 19. sajandist balti keelteks. Vanad veekogude ja kohanimed viitavad sellele, et balti keelte kõnelejad asustasid suurt maa-ala alates Parsęta jõest Pommeris kuni Volga ülemjooksuni, lõunas kuni hilisema Kiievi lähiümbruseni. Ent slaavi ekspansiooni tagajärjel hakkasid idapoolsed baltlased alates 6. sajandist pKr üha enam assimileeruma; läänebalti keelerühma kuulunud preislased, kelle Saksa ordu alistas 13. sajandil, sulandusid hiljem Ida-Preisimaa uude saksa hõimu. Balti rahvas-tena jäid nüüd järele vaid lätlased ja leedulased.

Läti rahvas tekkis siiski alles muinasläti hõimude latgalite, semgalite ja seelide 17. sajandini kestnud ühtesulamise tulemusena. Sellesse sarnastumis- ja sulandumisprotsessi olid haaratud ka läti hõimudega suguluses olevad kuralased ja läänemeresoomlastest liivlased. Teisalt assimileerus osa semgalitest, seelidest ja kuralastest keskaja jooksul oma lõunapoolsete naabrite leedulastega.

Maanimi „Leedu” tähistas algselt vaid väikest maa-ala Nemunase keskjooksu ja Nerise jõe vahel. Hiljem sai sellest aga Leedu riigi süda. Esimesed tõendid maanime „Leedu” kasutamise kohta pärinevad aastast 1009. Tolle aasta „Quedlinburger Annales” teatab, et saksa misjoni peapiiskop Brun von Querfurt suri Russi riigi ja *Litua* piiril märtrisurma. Esmamainimise tuhande aasta juubelit tähistati Leedus 2009. aastal arvukate üritustega.

Seniöeldust nähtub, et seda regiooni või neid kolme riiki tähistavat nimetust „Balti” tuleb eristada „baltist” keelelis-etnilises tähenduses (st eestlasi ja liivlasi kaasa arvamata). Ent samas võib nimetust „Balti” kasutada kogu Läänemere ja selle äärsete alade kohta. Esimest korda jutustas Läänemerest kui *Mare Balticum*’ist Bremeni Adam juba 11. sajandil oma Hamburgi kirikuajaloos („Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum”); sama mõiste esineb muu hulgas ka ingliskeelses väljendis *Baltic Sea*. Selle geograafilises mõttes ulatusliku kujutluspildi järgi asuvad Eesti, Läti ja Leedu „Ida-Baltikumis”.

Järgnevalt võetakse vaatluse alla Baltikumis valitsenud olud viimastel sajanditel enne Läti ja Eesti alade vallutamist sakslaste ja skandinaavlaste poolt *resp.* enne Leedu oma riigi teket. Baltikumi ajaloo tavapärase periodiseeringu kohaselt pöörame seega pilgu nooremale rauaajale (9.–12. sajand). See on vajalik, kui tahtakse anda hinnang murrangule, mille tõi kaasa 13. sajand. Lisaks arheoloogilistele tõenditele saab tollaste, eriti 1200. aasta paiku valitsenud olude käsitlemisel juba kasutada üht kroonikat. Silmas on peetud Liivimaa kroonikat („Chronicum Livonia”), mille pani aastatel 1225–1227 kirja Magdeburgi lähistelt pärit preester Henrik (Läti Henrik ehk Heinrich von Lettland).

Henrik saabus Liivimaale 1205. aastal, võttis osa sealsetest lahingutest ja sai latgalite hingekarjaseks. Ta ei kirjelda mitte ainult iseenda läbielamusi, vaid kohalolnute jutustuste põhjal ka sündmusi ja olusid 12. sajandi lõpupoole.

1200. aasta paiku oli eestlaste käsutuses enam-vähem seesama

eluruum mis praegugi, ent Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel valitses oluline keeleline ja kultuuriline erinevus. Liivlased asustasid Daugava alamjooksu ja Koiva (Gauja) jõe äärsed alasid, kuhu nad olid Kuramaa põhjaosast vähehaaval tulnud alles alates 10. sajandist. Kuralased seevastu olid suundunud põhja poole ja elasid seal hajali koos sinna paikseks jäänud liivlastega. Kuralaste alad kulgesid piki tänase Läti ja Leedu piiridesse jäävat Läänemere kallast, lõunas kuni Nemunase alamjooksuni. Läti hõimudest asustasid latgalid suurt ala põhja pool Daugavat, semgalid ja väike seelide hõimuliit elasid aga lõuna pool jõge. Leedu hõimude asualal olid juba eristatavad kaks suurt üksust – aukštaidid (kõrgmaalased) idas ja žemaidid (madalmaalased) läänes.

Eestis ja Lätis elas ühel ruutkilomeetril keskeltläbi 2,5 inimest, paiguti erakordselt viljakate muldadega Leedus umbes 3 inimest. Saksamaal seevastu elas juba 1000. aasta paiku ligikaudu 10 inimest ruutkilomeetril. On arusaadav, et rahvastiku väiksem tihedus andis Baltikumis vähemal määral impulsse tööjaotusele ja linnastumisele. Baltikumi asunduste üldpildi juurde kuulusid linnused, millest osa oli ümbruskonna elanike pelgupaigaks üksnes neid ähvardava ohu korral, aga enamjaolt elati linnustes alaliselt ja sinna ehitati tavalisi maju ja majapidamishooneid. Isandate elupaigaks olid linnused veel harva. Linnuste läheduses asusid muud kindlustatud või avaasulad ja maal olid hajali väiksed külad ja asundused. Valdavaks majandusharuks oli kõikjal põllundus. Mis puutub käsitöösse, siis seal oli spetsialiseerumine piiratud. Laialt levinud oli rauasulatus. Sellest tulenevalt oli eriliselt arenenud ka sepakunst. Silmapaistvatest ehitustehnilistest oskustest annavad tunnistust puidust kaitserajatised linnusevallidel. Mõrdiga laotud kivehitisi ei tuntud.

Skandinaaviamaade ja Ida-Baltikumi vahel oli kaubandussuhteid juba iidsetest aegadest saadik. Umbes aastatel 650–850 paiknesid Kuramaal Grobiņa lähistel rootslaste ja ojamaalaste asundused, mis mängisid tähtsat osa merevaiguga kauplemisel. 10. sajandist

12. sajandi keskpaigani oli kuralaste lõunapoolsete alade (tänapäevane Leedu) oluliseks kauplemisskohaks Palanga. Ent kõige tähtsam kohtumispaik oli semgalite ja liivlastega asustatud Daugmale, umbes 30 kilomeetri kaugusel Daugava suudmest. Mis puudutab liivlasi, siis viitavad nende eriti intensiivsele kaubanduslikule tegevusele ka mujal kalmetest leitud kaalud ja kaaluvihid. Kaugkaubanduslikest sidemetest annavad tunnistust ka arheoloogilised leiud Daugava äärest Jersikalt. Peale selle olid Daugmale, Palanga ja Jersika ka käsitööstuse keskused. Oma erilise kompleksusega paistab silma Jersika, arvestades tema lissarolli väikevürsti residentsina – seda küll alles alates 12. sajandist. Midagi nende keskustega võrreldavat ei esinenud ei tollastel Leedu aladel ega Eestis. Isegi sellistes hilisemal ajal tähtsates linnades nagu Tallinn ja Tartu oli vaid hooajaliselt kasutatavaid kauplemisskohti, mis asusid sealsete linnusevallide jalamil.

Kui viikingiajal (800–1050) olid Baltikumi kauplema tulnud pärit eelkõige Kesk-Rootsist, siis 11. ja 12. sajandil said valdavaks ojamaalased. Kõikjal võeti kasutusele Skandinaaviast toodud relvad ja ehted ning sageli tehti neid kohalikes töökodades järele. See kehtis isegi Leedu kohta, millel polnud sel ajal otseselt juurdepääsu Läänemerele ja mida varustati kaupadega Palanga ja Preisimaa kaudu. Ent kõige jõulisemalt avaldusid Skandinaavia mõjud jõukamate liivlaste juures.

Lisaks juba mainitud Skandinaavia toodetele tarniti Baltikumi üle Läänemere värvilisi metalle ja hõbedat kohalikule käsitööstusele, frangi mõõku, kalevit ja soola. Kui Araabia mündid jõudsid Balti regiooni tänu Euraasia viikingikaubandusele, esialgu üle Läänemere ja hiljem Russi riigist, siis Saksa ja Anglosaksi münte vahendasid 11. sajandil ojamaalased. Alates 11. sajandist jõudsid naaberriigist Russist Baltikumi ka pottsepatooted, ehted ja hõbedakangid. Kohalikud elanikud, kellest kaubanduses osalesid eeskätt hõimuaristokraatia esindajad ja suurतालunikud, pakkusid vastukaubaks karus- ja muid nahku, veiseid, vilja, vaha, mett, merevaiku ning ilmselt ka orje.

Lõviosa rahvastikust koosnes küll vabadest talupoegadest, ent nende kõrval oli ka mittevabu, kelle puhul oli valdavalt tegu sõjavangidega, teise osa moodustas ülemkiht, mille liikmeid nimetatakse Läti Henriku kroonikas vanemateks (*seniores*), suursugusteks (*nobiles*), paremateks (*meliores*) või rikasteks (*divites*). Kõige nõrgemalt oli sotsiaalne kihistus välja kujunenud eestlastel, seevastu leedulastel olid erinevused suured, nende seas kerkis esile ligi 1200 väikevürsti koos saatjaskonnaga. Ka läti hõimude, kuralaste ja liivlaste juures paistsid silma üksikud isikud, kes tegutsesid väejuhtidena. Eriti mõjuka liivlaste vanema Kaupo kohta ütleb Henrik isegi „nagu kuningas ja vanem“ (*quasi rex et senior*). See krooniku ülepaisutatud sõnakasutus annab sarnaselt nii mõnegi teise Henriku väljendiga tunnistust tema ebakindlusest Baltikumi olude kirjeldamisel, sest need erinesid põhimõtteliselt Lääne-Euroopa feodaalsetest struktuuridest. Lembitu näol on ka Eestimaalt teada üks innukas Mõõgavendade ordu vastu võitleja ja silmapaistev väejuht. Kui Kaupo roll on tema varase liitumise tõttu sakslastega tänini vaieldav, siis Lembitust on seoses eestlaste kaasaegse rahvusliku liikumisega saanud kangelane.

Mainitud kaubandussidemete kõrval skandinaavlaste ja idaslaavlastega tekkis baltlastel nendega ka arvukaid sõjalisi konflikte. Juba enne viikingiaega ja iseäranis selle ajal tungisid rootslased ja taanlased sageli Baltikumi röövimise ja lunaraha väljapressimise eesmärgil, millest annavad tunnistust põhjamaade saagad ja arheoloogilised leiud – näiteks Skandinaavia nooleotsad Eesti linnustes. Pikaajalist andamitel põhinevat valitsemist ei suutnud skandinaavlastel aga ilmselt mitte kunagi sisse seada. Viikingitele järgnenud ajal, 11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni, said kuralased ja eestlased tublide meresõitjatena revanši röövretkedega Rootsi ja Taani rannikualadele.

Alates 10. sajandi lõpust tungisid Balti aladele ida poolt vene sõdalased, kel oli sama eesmärk mis skandinaavlastel. Algul võtsid neid sissetunge ette Kiievi idaslaavlaste riigi valitsejad; pärast riigi

lagunemist üksikuteks vürstiriikideks astusid selles rollis üles Loode-Vene linnriikide Novgorodi, Pihkva ja Polatski võimukandjad. Kiievi suurvürst Jaroslav Tark suutis 1030. aastal küll rajada vene võimu tugipunkti kohta, kus asus eestlaste Toomemäe linnus, hilisem Tartu, kuid tolle Jurjevi kindluse – nime saanud Jaroslavi ristinime järgi – vallutasid eestlased tagasi juba 1061. aastal ja see jäi ainsaks näiteks venelaste veidi pikemast kohalolust mõnel Baltikumil alal. Venelaste hilisemale käitumisele heidab valgust „Esimene Novgorodi kroonika”, kus on 12. sajandi kohta ära märgitud üksteist novgorodlaste sõjakäiku eestlaste vastu. Ent eestlased andsid omalt poolt ka vastulööke ja olid 1200. aasta paiku vööra surve alt vabad, mis kehtib ka leedulaste kohta, kes alates 12. sajandi lõpust sooritasid vägagi sageli omapoolseid sissetunge loodevenelaste aladele.

Latgalite ja liivlaste olukord 12. ja 13. sajandi vahetusel oli teistsugune. Pihkva vürstid kogusid järjekindlalt andamit latgalite alal Tälavas, ülejäänud latgalite ja Daugava liivlaste juures tegi seda Polatski vürst. Lisaks olid Jersika ja Koknese vürstid lühiajaliselt sõltuvad Polatskist. Mis ajast eksisteerisid need kaks vürstiriiki, mille alla kuulusid latgalite ja seelide alad, ei ole päris selge. Mõlema riigi puhul on teada ainult ühe valitseja nimi – suurema riigi Jersika kohta Vissevalde ja Koknese kohta Vetseke. Mõlema valitseja puhul on teada ka vene nimevormid – Vsevolod ja Vjatško – ning sageli käsitletakse mõlemaid Polatski osastisvürstidena, kes olid ametisse määratud ülesandega kontrollida kaubandust Daugaval. Ent 13. sajandi algul olid vürstid Leedu mõju või surve all.

Mis puutub baltlaste religiooni, siis austasid nad taevast peajumalat (läti: Dievs, leedu: Dievas) ja tema kõrval, nii nagu germaanlasedki, piksejumalat (läti: Pērkons, leedu: Perkūnas). Tähtsal kohal oli ka päikese- ja kuukultus, samal ajal mängis soomeugrilastel, kellel olid küll samuti oma peajumalad, suuremat rolli hinges-tatud loodusobjektide austamine (näiteks puud ja kivid). Liivlaste kohta on Läti Henrikul tõendeid loomade ja inimeste ohverdamisest. Üldiselt olid tavaks põletusmatused ja hauapanused, Leedus

maeti alates 10. sajandist üha sagedamini peremehi koos oma ehitud hobustega. See erines hilisematest kristlikest, panusteta matustest.

Osa teaduskirjandust paneb erilist rõhku Skandinaavia varasele misjonikavale. Bremeni Adami teatel tegi Taani kuningas Svend Estridsen (valitses 1047–1076) ühele Taani kaupmehele ülesandeks ehitada Kuramaale kirik ja umbes sada aastat hiljem, 1167. aasta paiku, pühitses Lundi peapiiskop Eskil Eestimaa piiskopiks Prantsusmaalt pärit tsistertslase Fulco. Ilmselgetest tulemustest ei saa nende abinõude puhul aga rääkida. Fulco puhul on kaheldav, kas ta jalg üldse Eesti pinnale astus.

Pisut rohkem teame õigeusu mõjudest Baltikumis. Arutelu väärivateks viideteks sellele on vene keelest läti ja eesti keelde laenatud kiriklikud väljendid (nt eestikeelne „rist“ venekeelsest sõnast *krest* = rist), lisaks hauapanuste hulgast leitud vene risti kujulised ripatsid ning Baltikumi idaosas toimunud muutused matmisviisides. Iga tõendi üle eraldi võiks pikalt vaielda. Nii näiteks võisid ristikujulised ripatsid olla lihtsalt ehted ja tõenäoliselt kasutati neid ka amulettidena, pealegi leiti samadest haudadest ühtlasi ripatseid paganliku sümboolikaga. Tuleb silmas pidada, et üldiselt on üsna vähe näiteid vene õigeusu kiriku innuka misjoni kohta keskajal. Ent kindel on see, et Jersikas oli õigeusu kirik ja suure tõenäosusega olid sellised jumalakojad nii Tartus kui ka Kokneses. Tartus ehitati üks kirik Vene garnisonile, seevastu Jersikas, Kokneses ja võib-olla veel kusagil võis teatud hulk kohalikke elanikke (eriti latgaleid) õigeusku üle minna.

Kui naaberriikides Poolas ja Russi riigis lasksid sealsed valitsejad hertsog Mieszko I ja suurvürst Vladimir Püha juba 10. sajandi teisel poolel oma rahvad ristida, siis killustunud Baltikumis puudus 1200. aasta paiku tugev võim, kes olnuks kristlikust religioonist huvitatud ja suutnuks selle sisse viia. Ristiusustamise peaaegu täielik ärajäämine viis selleni, et Eestist ja Lätist, aga juba ka Leedust, said 13. sajandil lääne misjoni ja vallutusihga sihtmärgid.